

La indústria tèxtil a Manacor durant l'Antic Règim

Miguel José Deyá Bauzá

1. Introducció

A hores d'ara coneixem bastant bé l'evolució general de la manufactura tèxtil durant l'Antic Règim no sols pel que fa a la seva evolució al conjunt d'Europa, sinó també pel que fa referència a Mallorca¹. El que sí ens falten són estudis locals i comarcals que a partir d'una perspectiva de llarga durada ens permetin confirmar, modificar o complementar la visió general. Mallorca és una de les regions que millor es presten a aquesta reflexió. En primer lloc, l'activitat tèxtil, especialment la drapera, estigué present no sols a Ciutat sinó a gran part de la part forana des de la baixa Edat Mitjana a la fi de l'Antic Règim. A més, cal considerar que la divisió comarcal relativament clara de la nostra illa fa una mica més factibles els treballs d'aquesta mena. L'objectiu d'aquesta comunicació és doble:

- En primer lloc s'intenta analitzar l'evolució de l'activitat tèxtil a Manacor des del segle XV a principis del XIX amb la intenció de determinar la similitud i la diferència en relació a l'evolució general de la manufactura tèxtil a nivell europeu.
- L'estudi de la indústria rural, per llarga que sigui la seva tradició a una contrada, no té sentit si no es vincula amb la situació agrària. De fet, qualsevol estudi sobre l'Antic Règim, fins i tot els que se centren en fenòmens urbans, no poden fer abstracció de la preponderància de les activitats agrícoles durant l'Antic Règim. És per això que el segon objectiu d'aquest treball és vincular l'activitat tèxtil amb l'agricultura. Des d'aquest punt de vista, el tema que més ens interessa és el de la possibilitat de conjuminar l'activitat tèxtil i la vitivinícola. No es tracta d'una elecció aleatòria. Fa anys, els estudiosos de l'activitat manufacturera d'Antic Règim i, de forma més concreta, de la indústria rural, sostenien que la viticultura i una important activitat secundària eren incompatibles, bàsicament a

1. BERNAT ROCA, M.: *Els "III Mestres de la llana" a ciutat de Mallorca* (s. XIV-XVII, Palma de Mallorca, 1995); DEYÀ BAUZÀ, M. J.: *La manufactura de la llana en la Mallorca del segle XV*, Palma de Mallorca, 1997; DEYÀ BAUZÀ, M. J. *La manufactura de la llana a la Mallorca moderna* (segles XVI-XVII), Palma de Mallorca, 1998.

causa que la vinya exigia molta mà d'obra. És tracta d'un aspecte que posteriors treballs corregiren², i que nosaltres mateixos estudiàrem pel cas de Felanitx i Artà³.

2. La situació anterior a la Germania

Durant el segle XV, la draperia mallorquina està ja clarament consolidada com una indústria d'exportació lligada a l'expansió de la Corona d'Aragó i, per tant, a l'existència d'avantatges comercials per als draps produïts als seus dominis. En aquesta dedicació tèxtil inflüïren tant els aspectes comercials -existència de mercats protegits i gran desenvolupament de l'activitat mercantil mallorquina- com els agraris. Des d'aquest darrer punt de vista cal recordar que el paisatge agrari del quatre-cents mallorquí era molt més pecuari del que seria en centúries següents; l'evolució cap a un model cerealícola sols es detecta de forma tímida a finals de segle. Aquesta dedicació ramadera afectava essencialment, encara que no exclusivament, les terres de Lluçmajor i tot el Llevant mallorquí, però també havia provocat una certa especialització de la muntanya, on, mercè a un reduït sistema de transhumància, les ovelles pasturaven durant els estius. A la vegada, moltes famílies camperoles eren propietàries o tenien en comanda un grup d'ovelles més o menys reduït, la qual cosa els permetia fer-se amb un producte de venda relativament segura i així comprar tot o una part del blat que necessitaven⁴. Ja José María Quadrado assenyala que a finals del segle XV i principis del segle XVI existí una important activitat drapera en el llevant mallorquí⁵. Sense cap mena de dubte, l'abundància de matèria primera fomentà aquesta situació.

La primera importància de Manacor en el sector de la draperia anterior a la Germania és com a productor de matèria primera, la qual cosa fa que trobem a Manacor tots els trets definidors de la producció i comercialització de llana a la Mallorca del segle XV. Moltes possessions de la contrada s'havien especialitzat de fet en la producció de llana. Els exemples podrien ser molt nombrosos. A tall il·lustratiu es pot citar el cas de Miquel Ballester, propietari de la possessió de Lluçmajor -avui dins el terme de Sant Llorenç des Cardassar- i de les possessions veïnes de la Real, Bosca, Tànger, Gallicant i les Planes. La dedicació ovina de gran part d'aquestes terres converteix Miquel Ballester en un subministrador de llana amb compradors distribuïts en forma d'una mitja lluna que aniria de Pollença a Campos incloent, endemés, Petra i Porreres⁶. De fet, la llana de Manacor, i no sols la de

Miquel Ballester, es venia per tota l'illa i especialment a la zona citada, la qual cosa mostra -si més no pel que fa a la llana- que ens trobem davant un mercat interior més cohesionat del que es pensa en moltes ocasions. El pes de Ciutat com a principal mercat de l'illa és evident i s'observa, per exemple, en el fet que a les compres per endavant el més habitual sigui prendre el preu de Ciutat com a preu de referència. I és que, com passava arreu de Mallorca, la llana de Manacor es comprava per endavant, abans de la tosa, i en moltes ocasions en grans partides⁷. Moltes d'aquests cessions són formes d'ocultar operacions creditícies: les famílies camperoles es veïen obligades a vendre la llana abans de la tosa, i rebien una quantitat per endavant, la qual cosa fa que el comprador no sols s'asseguri el subministrament de llana, sinó que cobri un interès del vuit per cent sobre la quantitat entregada a compte⁸.

La gran demanda, tant interior com exterior, que hi havia de llana feia que la dedicació ovina fos una opció a considerar per les grans hisendes però també per les economies camperoles. La venda de llana, malgrat que fos abans de la tosa i a un preu inferior al de mercat, podia assegurar la compra de cereal o resoldre dificultats d'unes famílies camperoles que, cal no oblidar-ho, vivien durant el segle XV clars indicis de degradació de la seva situació (intents dels posseïdors del domini directe per fer-se amb el domini útil, compra de terres per part dels ciutadans, sobredimensió de la càrrega fiscal que tocava assumir a la part forana...).

Com a la resta de Mallorca, era habitual a Manacor que els propietaris d'ovelles arrendessin part dels seus animals tant en grans partides a propietaris agraris com en nombre més reduït a famílies camperoles. Cal considerar que en moltes ocasions el grans propietaris d'ovelles no tenien pastures suficients, la qual cosa els obliga a arrendar les ovelles a terceres persones⁹. L'arrendament d'un nombre relativament gran d'ovelles requeria, en ocasions, la unió de diverses persones tant per la despesa que suposava com pel fet que no tothom disposava del capital, de les pastures i de la força de treball necessaris per mantenir una guarda d'ovelles durant un any. Fins i tot en ocasions s'unien persones de pobles distints, com passà l'any 1501, quan es juntaren Miquel Gamundí, de Sta. Margalida, Bartomeu Alber, de Muro, i Mateu Balle, de Campanet, per fer-se càrrec durant un any de seixanta ovelles que cedí Pere Lodrà, de Manacor, al preu d'un sou per ovella¹⁰. En altres ocasions el propietari d'ovelles que no disposava de pastures optava no per arren-

7. Així era relativament habitual la compra per endavant de la totalitat de la llana d'una possessió. (Arxiu del Regne de Mallorca, Notaris, M-431, f. 3).

8. "Ego Miquael Felu, parrochie de Porreres, vendo vobis Bartholomei Scala, parrochie de Manacor, omnia lanam ex meis ovibus precedentem precio quo valebit lana in platea... non maiori neque minori precio sed mediore. A qua lana confiteor habuissi et recepisse numerando XXV libras X solidos ex una parte de quibus promitto vobis solvere interesse ad rationem VIII libras pro centenario et ex alia parte..." (ARM, Notaris, LL-20, f. 34 v.). El mateix Bartomeu Scala adquirí tota la llana d'una possessió d'Artà de la mateixa forma i exigint un vuit per cent d'interès sobre el capital avançat al propietari del ramat (ARM, Notaris, LL-20, f. 105).

9. ARM, Notaris, LL-20, f. 37 v.

10. ARM, Notaris, LL-21, f. 49.

2. FERRER ALÒS, L.: *Els orígens de la industrialització a la Catalunya Central*, Barcelona, 1986, p. 7-8.

3. DEYÀ BAUZÀ, M. J.: *La manufactura de la llana a la Mallorca moderna...*, p. 110; DEYÀ BAUZÀ, M. J.: "La indústria rural tèxtil en la Mallorca moderna: producció i formes de comercialització interior", *Estudis d'Història Econòmica*, núm. 2, 1988, p. 24.

4. No s'ha de perdre de vista que la llana mallorquina no es dedicava sols al mercat interior, sinó que també s'exportava.

5. QUADRADO, J. M.: *Forenses y ciudadanos*, Palma de Mallorca, 1847, p. 54.

6. DEYÀ BAUZÀ, M. J.: *La manufactura de la llana en la Mallorca del siglo XV*, Palma de Mallorca, 1997, p.86 i ss.

dar els animals, sinó per constituir una societat ramadera. És el que fan l'any 1504 Gabriel Cabrer, per una part, i Antoni Jaume i Joan Jaume per altra. El primer aporta a la societat una guarda que té entre cent vint i cent trenta ovelles i, a la vegada, pagarà anualment als altres dos vuit lliures en concepte de pastures i tres quarteres de blat. Els guanys es dividiran meitat per meitat i la societat durarà cinc anys¹¹.

La importància de la llana per a l'economia manacorina i de tota la contrada era tan gran que, de fet, en moltes ocasions, la llana, igual que passava amb el blat, es podia emprar com a forma de pagament¹². D'altra banda, la llana es converteix en un element indispensable per entendre, a més de l'economia, l'estructura social del moment. Al voltant de la llana apareixen negocis molt diversos: compravenda d'ovelles, de pastures, de llana a la menuda o a l'engròs, producció i comercialització de draps... A Manacor apareixen tot un seguit de personatges que estan presents a gairebé tots aquests negocis. El noms de Mateu Bonapart, Miquel Ballester o Nicolau Truyols són els més representatius. Es tracta de propietaris o usufructuaris d'un important nombre d'ovelles, la qual cosa els permet entrar en el món de la comercialització d'aquesta matèria primera que tenia una demanda elevada i, fins i tot, dirigir un procés d'elaboració de draps i la seva posterior comercialització. Així, l'any 1502 Nicolau Truyols, membre d'una família de propietaris de Manacor¹³, se'ns apareix com a propietari de dues-centes cinquanta ovelles, per a l'explotació de les quals ha de constituir una societat amb Pere Vadell i Mateu Bosch de Petra. En el contracte s'especifica que la duració de la companyia seria d'un any, que Nicolau Truyols pagaria als altres dos socis sis quarteres de blat, que Pere Vadell i Mateu Bosch haurien de posar el pastor i que les altres despeses, incloses les pastures, es repartirien entre les dues parts, tal i com passaria amb els guanys; a més, es determinava que passat l'any de durada de la societat Nicolau Truyols hauria de recuperar les dues-centes cinquanta ovelles o deu sous per cada animal que faltés. Per tant, no és estrany que trobem Nicolau Truyols com a venedor de llana a la menuda a famílies que compren entre un i quatre quintars de llana¹⁴. Però l'accés a la matèria primera permet a aquest propietari agrícola amb clara dedicació mercantil, obrir un nou front d'activitats i convertir-se en un mercader-fabricant, un autèntic *verleger*, que dirigeix un procés manufacturer més aviat limitat; però el que ens interessa aquí són més els aspectes qualitatius que els

quantitatius. Efectivament, ens consta que Nicolau Truyols venia llana a grups reduïts de persones (entre dues i quatre), les quals es comprometien a entregar-li al cap de cert temps una quantitat determinada de teixits, habitualment un drap setzè per cada quintar de llana que havien rebut¹⁵. Així, l'any 1501 Joan Blanquer i la seva dona, juntament amb Tomàs Rosselló, tots de Manacor, reconeixen deure a Nicolau Truyols sis draps setzens crus com a pagament dels sis quintars de llana que havien rebut¹⁶. Fins i tot hi ha artesans ja molt més professionals que duen a terme activitats similars, com és el cas del teixidor Lluç Ballester¹⁷. La documentació permet afirmar que, amb aquestes pràctiques, Nicolau Truyols aconseguí l'elaboració almenys de vint-i-quatre draps setzens, crus i mercantívols entre 1501 i 1502. Els setzens eren els draps que tenien la qualitat mínima per ser comercialitzats. Per altra banda, no hi pot haver cap dubte sobre el destí mercantil d'aquesta producció, atès que els draps setzens medien una trentena de metres de llargària, la qual cosa impossibilita que la producció duita a terme per iniciativa de Nicolau Truyols fos per a consum propi.

Per la seva part, Mateu Bonapart és molt més clarament un element mercantil que entra de forma més directa en el món de la manufactura. En principi no es tracta -com en el cas de Nicolau Truyols- d'un membre d'una família lligada tradicionalment a la terra, sinó d'un mercader de Ciutat molt relacionat amb la comercialització de llana i, en general, amb tota la contrada de Manacor¹⁸. Malgrat això, trobem Mateu Bonapart com a venedor de llana procedent de possessions, en un clar paper d'intermediari. Així, l'any 1502 ven a Miquel Pons i Martí Gener tota la llana de la possessió de la Punta, propietat de Jaume i Salvador Servera¹⁹. Possiblement el fet que Bonapart vengués la llana d'aquesta possessió obeeix a les dificultats econòmiques dels propietaris, car l'any següent la finca es vengué a un notari de Ciutat²⁰. De tota manera, el més significatiu és la forma de pagament d'aquesta llana: s'havia de fer en draps. En concret, els compradors de llana donarien a Bonapart un drap setzè, cru i mercantívol per cada quintar de llana; la meitat dels draps s'havien d'entregar abans de la festa de Tots Sants i l'altre meitat abans de les festes de Nadal de 1502²¹. Cal treure una sèrie de conseqüències del que hem dit fins ara:

- 1) Mateu Bonapart és un mercader de Ciutat que actua, de fet, també com un mercader-fabricant, adquirint matèria primera amb la qual posa en

11. ARM, Notaris, LL- 22, f. 141-141 v.

12. És simptomàtic aquest protocol del 1501: "*Anthonijs Jacobi, parrochie de Manacor, confiteor et reconosco debere vobis, Jacobo Morey, dierum minori dicte parrochie, VII libras et V solidos...Et promito de illis vobis dare llanam seu frumentum sit tamen in facultate vestri quod ex duobus volueritis...*" (ARM, Notaris, LL-21, f. 68). En la mateixa línia trobem l'any 1504: "*Nos Anthonius Cijre et Anthonina, eius uxor, locamus vobis Damiano Blanquer hospicium nostrum scituatum in villa de Manacor ad tempus quatuor annorum...precio videlicet X libras, videlicet unum quintale lane pro V libras X solidos et residuam quantitate videlicet a dicta die ad unum annum II libras V solidos et...*" (ARM, Notaris, LL-22, f. 141).

13. La seva família era propietària de la possessió del Fangar, situada majoritàriament en el municipi de Manacor (ARM, Suplicacions, 41, f. 67 i ss.). L'any 1511 el valor dels béns de Nicolau Truyol eren de 3.420 lliures (ARM, Audiència, Lligall V, exp. 114).

14. ARM, Notaris, LL-21, f. 7 v, 17 v, 21 v.

15. ARM, Notaris, LL- 22, f. 32, 32 v, 33.

16. ARM, Notaris, LL-21, f. 29.

17. Aquest teixidor rep de Nicolau Truyols quatre quintars de llana a canvi de quatre draps setzens (ARM, Notaris, LL- 21, f. 29 v; LL-22, f. 30).

18. ARM, Notaris, A-160, f. 34. Mateu Bonapart es dedicava també a altres negocis. Així, l'any 1495 es comprometia a portar a Felanitx 600 quarteres de forment (XAMENA, P.; ROSSELLÓ, R.: *Història de Felanitx*, Palma de Mallorca, 1976, vol. I, p. 158).

19. ARM, Notaris, LL- 22, f. 30 v.

20. VAQUER BENNÀSAR, O.: *Aspectes socio-econòmics de Manacor al segle XV*, Palma de Mallorca, 1978, p. 122.

21. El contracte notarial està datat el 28 de maig de 1502 (ARM, Notaris, LL- 22, f. 30 v).

funcionament un mecanisme de producció de manufactures propi d'Antic Règim i que coneixem amb el nom de *verlagssystem* o sistema de treball a domicili²².

- 2) El fet que dues persones es comprometin a entregar un nombre important de draps, car no cal perdre de vista que parlem de tota la producció de llana d'una possessió, indica que necessàriament hi havia una estructura productiva molt sòlida formada per filadores, cardadors, paraires i teixidors com a mínim; aquesta estructura productiva existent per davall, de Miquel Pons i Martí Gener, havia de ser nombrosa si es considera que l'activitat tèxtil d'Antic Règim és un dels exemples més clar d'activitat manufacturera intensiva sobretot en mà d'obra.

Contractes com l'assenyalat duits a terme per Mateu Bonapart sovintegen en la documentació notarial de Manacor d'aquesta època. En ocasions els contractes indiquen alguna compensació econòmica per les persones que rebien llana i entregaven draps, argumentat el major valor d'aquests; de tota manera, es tracta de quantitats modestes²³. En altres ocasions els artesans rurals es comprometien a entregar els draps no a Manacor, sinó a Ciutat. En aquestes ocasions Bonapart compensava econòmicament el transport. El fet que els draps elaborats o semielaborats a Manacor s'enviessin a Ciutat en un moment en què a la capital existia una gran dedicació tèxtil i quan pel port de la mateixa Ciutat sortien quantitats elevadíssimes de draps mallorquins és un fet simptomàtic de l'envergadura de la indústria rural manacorina a finals de l'Edat Mitjana i principis de la Moderna. La natura dels negocis de Mateu Bonapart li exigien assegurar-se una quantitat important de llana, la qual cosa aconseguia negociant, com ja hem vist, amb propietaris de ramat, però també gràcies a ramat propi. Així, l'any 1505 el trobem arrendant a Antoni Ballester cent vuitanta ovelles durant un any i al preu de vint-i-set lliures²⁴.

Per la seva banda, Miquel Ballester ens presenta un perfil un tant més conservador, ja que el trobem sobretot lligat a la comercialització de llana en petites partides a grups de persones de diversos pobles de Mallorca (Porreres, Muro, Santa Margalida, Manacor...). Cal assenyalar que, juntament a l'activitat més informal o lliure, representada per les persones que rebien llana a canvi de draps, existia un element artesà molt més professionalitzat, especialment entre els teixidors. Així ho demostren els contractes d'aprenentatge entre un teixidor i els joves que volien aprendre l'ofici. Es tracta de documents gairebé idèntics als que es troben en situacions on l'activitat manufacturera està inserida totalment en les corporacions gremials²⁵.

22. Sistema de producció de manufactures en què el petit productor treballa per encàrrec d'un comerciant que és el propietari de la matèria primera.

23. Així, s'acordà donar 1 lliura i 7 sous a Antoni Pallicer i Martí Bauzà, que el mes de juny de 1500 compraren a Bonapart tretze quintars i nou lliures de llana a canvi de les quals havien d'entregar tretze draps setzens (ARM, Notaris, LI- 20, f. 14).

24. ARM, Notaris, LL-23, f. 4 v.

25. ARM, Notaris, LI-20, f. 26 v.

Cal concloure que la situació de la indústria tèxtil a Manacor durant el quatre-cents i primers decennis del cinc-cents es lligava a un paisatge agrari caracteritzat per la dedicació ovina, la qual cosa permet afirmar que es donava una clara simbiosi entre ambdues activitats. A la vegada cal destacar que l'organització i direcció del procés productiu no necessàriament estava en mans d'un artesà, sinó que les expectatives de guany -sobretot derivades de l'important mercat exterior- provocaren que elements aliens a la manufactura engegessin importants iniciatives de producció de manufactures. El cas de Nicolau Truyols i Mateu Bonapart en són un exemple ben eloqüent.

3. La situació de postgermania (1520-1700)

La importància de la Germania es deriva essencialment del fet que la derrota dels forans i dels menestrals urbans suposa el triomf definitiu d'un model socioeconòmic allunyat d'aquell altre model que acompanyà la repoblació. La crisi del camperol mallorquí s'arrossegava des d'antic, però des d'aquells moments fou evident que no hi havia res a fer davant el quasi monopoli que sectors molt determinats de la societat mallorquina tindrien de la terra. La nova situació anà acompanyada d'un important canvi en el paisatge agrari mallorquí. Des del cinc-cents fou evident que el món rural insular es feia més cerealícola i menys ramader. Es tracta d'un canvi molt evident que se'ns presenta ja molt madur en el XVII i que es detecta clarament des d'algun moment del segle XVI. El que és més difícil és situar de forma més concreta la data a partir de la qual aquesta reconversió s'inicià de forma seriosa. En segon lloc, resulta ara per ara difícil determinar quines zones de l'illa patiren aquest procés de forma més primerenca i quines de forma més tardana. El que sí és evident és que el segle XVI fou el període en què les forces que operaven per dur a terme aquests canvis es manifestaren ja molt clarament. Aquest canvis agraris hagueren d'influir en la indústria rural i en la important activitat tèxtil que Manacor desenvolupava durant la centúria anterior. Si aquesta important activitat es relacionava directament amb la dedicació eminentment ovina de les terres de Manacor, és obvi que a mesura que aquesta activitat ramadera cedia protagonisme en favor d'una més cerealícola, l'activitat tèxtil s'havia de ressentir d'alguna forma. Però més que una desaparició de l'activitat tèxtil, el que es donà fou la seva mutació.

Alguns dels factors que ens permetran entendre el panorama de la indústria a Manacor durant el llarg període que va des de la fi de les Germanies a la Guerra de Successió són els següents:

- La intromissió d'elements en principi aliens a l'activitat drapera fou molt menor. Tot pareix indicar que sobretot a partir de la segona meitat del segle XVI -i encara més durant el XVII- els inversionistes com Nicolau Truyols o Mateu Bonapart foren molt menys nombrosos i, sobretot, molt menys dinàmics. L'atractiu de la inversió en la terra destinada a la producció de cereal o, per ventura una mica més tard, d'oli pareix que els va retirar de l'activitat tèxtil.

- Paral·lelament es donà un doble procés que provocà, per una part, una certa professionalització dels artesans tèxtil i, per l'altra, la divulgació d'aquesta activitat entre persones no inserides dins cap corporació gremial. La menor presència en el sector de mercaders i propietaris de terra provoca que paraires i teixidors siguin ara més que mai els vertaders protagonistes del sector, situació que es reafirma amb la creació dels corresponents gremis a Manacor. Però, a la vegada, la falta de terra de moltes famílies camperoles i el fet que la dedicació cerealícola de bona part de les terres de la contrada fes que durant llargs períodes de l'any hi hagués poc treball en el camp, obliga la família camperola a assumir les activitats manufactureres prèvies al teixit i més intensives en mà d'obra, singularment el filat.
- Encara que és veritat que la producció de llana de Mallorca i de Manacor degué davallar al llarg del segle XVI, també és veritat que els canvis que a nivell europeu es donaren en el sector tèxtil exigien cada vegada draps menys gruixuts -el que s'anomena la nova draperia- i llana que no necessàriament havia de ser de primera qualitat. Per tant, la davallada en la producció de matèria primera no fou tràgica per al sector. Endemés, cal no perdre de vista que, sobretot a partir del segle XVII, la indústria de la llana tendí a cedir protagonisme en favor de les robes de lli i cànem. Manacor fou un centre que s'adaptà bastant bé a aquesta doble reconversió: dels draps medievals a la nova draperia i, posteriorment, de la llana a la indústria del lli i el cànem.

Les noves circumstàncies modificaren la indústria drapera de Manacor, però no l'eliminaren. De fet, les fonts assenyalen que a mitjan segle XVI Manacor i Artà continuaven tenint una important activitat drapera. És simptomàtica, des d'aquest punt de vista, l'operació que du a terme l'any 1554 Rafael Molins, paraire, el qual havia arrendat per tres anys el dret del llanerol, és a dir, el dret que obligava a pagar dos diners setmanals a tota persona que treballés en el sector de la draperia sense pertànyer al gremi de paraires de Ciutat. Rafael Molins subarrendà de la següent manera el dret pel que fa a la part forana:

- Cedí els cobraments a efectuar a les viles d'Andratx, Estellencs, Puigpunyent, Valldemossa, Bunyola, Sóller, Selva, Campanet, Pollença, Alcúdia, Petra, Sant Joan, Montuïri, Porreres, Felanitx, Santanyí, Campos i Algaida a canvi de 50 lliures.
- Cedí el cobrament a efectuar a les viles d'Artà i Manacor a canvi de 77 lliures, 6 sous i 8 diners²⁶.

La importància de la draperia a Manacor és palesa, a més, si considerem el nombre de paraires. L'any 1584 la vila comptava amb seixanta-dos paraires, sols

superada per Artà, amb seixanta-vuit, i Pollença amb vuitanta²⁷.

Com passava ja en el segle XV, durant la centúria següent entraven a Ciutat draps crus elaborats a Manacor. En ocasions, el que feien els qui duien els draps des de Manacor fins a Ciutat no era encarregar-se ells de les darreres fases del procés productiu (tintat, estirat, molinatge...), sinó vendre'ls talment crus a persones que després en continuaven l'elaboració pel seu compte. Com que des del segle anterior els artesans de Ciutat argumentaven que els draps teixits a la part forana eren de menor qualitat, sorgien conflictes com el que trobem l'any 1561, quan els sobreposats del gremi de paraires confiscaren uns draps crus que el manacorí Tomàs Bauzà havia introduït per a la seva venda a la Ciutat²⁸. Per tant, encara en el segle XVI una part de la producció tèxtil de Manacor era producció semielaborada que després s'acabava a Ciutat, com passava a altres viles. Durant el segle XVII es trobarem alguns conflictes similars²⁹.

Durant el segle XVI i XVII l'activitat tèxtil a Manacor aconseguí el seu més alt grau d'institucionalització amb la creació del gremi de paraires (1596), de sastres i calceters (1597) i de teixidors de llana i lli (1601). Durant aquest llarg període de la indústria tèxtil a Manacor vindria caracteritzada per:

- l'adopció de la nova draperia, concretament de les estamenyes,
- la creixent importància dels teixits de lli i cànem que arriben a englobar molt més teixidors que no la llana,
- la importància de la mà d'obra femenina, fins i tot en el teixit,
- les activitats agràries d'una part dels artesans tèxtils.

Els llibres del gremi de teixidors de llana i lli que es conserven de Manacor indiquen que a finals del segle XVI s'elaboraven a Manacor estamenyes, la peça més típica de la nova draperia, la qual cosa indica la capacitat de mutació de la indústria tèxtil manacorina³⁰.

Per ventura el fet que s'anés abandonant poc a poc la vella draperia, que requeria un teler ample i certa força per al seu funcionament, per la nova draperia, que requeria un teler estret, pogué influir en el protagonisme que adopta la mà d'obra femenina. El que està fora de tot dubte és que en el sector de lli i cànem l'aportació de la mà d'obra femenina fou cabdal, com es desprèn del fet que entre 1650 i 1685 el 30% de les persones que s'examinen per ser teixidors de lli siguin dones³¹. De la importància de la mà d'obra femenina, de la família com a unitat productora de manufactures i de la desnaturalització de les corporacions d'oficis n'és exemple el fet que, en ocasions, un mestre teixidor de lli prengué com a aprenent la seva prò-

27. ARM, Gremis, Caixa 3, exp. 6.

28. ARM, Notaris, LL-58, f. 2 v.

29. Arxiu Històric de Manacor, Hist., IX, 16, foli datat el vint-i-nou de gener de 1619.

30. Arxiu Històric de Manacor, Hist., IX, 16.

31. DEYÀ BAUZÀ, M. J.: *La manufactura de la llana a la Mallorca Moderna...*, p. 53.

26. ARM, Notaris, LL-54, f. 54.

pia dona, lliurant-se el corresponent instrument notarial de carta d'aprenentatge³². A mesura que el sector del lli creixia i augmentava la demanda la situació fou inversa, com s'exposa en una sessió del gremi de l'any 1671: [...] "*ja sabem V. M. los abusos que es paeteixen de tantes cartes com se fan de mestreses qui encarten los marits i altres que ab molta facilitat se van encartant i se fan molt d'abusos*". Prova de la distinta situació per la qual passava el sector de la llana i el del lli a les darreries del segle XVII a Manacor és la quantitat d'artesans que es dedicaven a un i altre sector l'any 1675:

Botigues de mestres teixidors de lli: 32

Botigues de mestreses teixidores de lli: 22³³

Botigues de teixidors de llana: 13

La situació del sector de la llana a finals de segle no havia millorat, com es desprèn de la quantitat de mestres de ple dret que hi havia dedicats a la draperia:

1693: 11; 1694: 11; 1695: 11; 1696: 11 i dues mitges confraries³⁴; 1697: 11, més dues mitges confraries i dos confreres de gràcia³⁵; 1698: 13, més mitja confraria; 1701: 12, més dues mitges confraries; 1703: 12, més dues mitges confraries; 1704: 12, més dues confraries de gràcia; 1705: 11, més una mitja confraria i quatre de gràcia; 1706: 10, més una mitja confraria i tres de gràcia; 1707: 14, més tres confraries de gràcia; 1708: 11, més sis de gràcia; 1709: 11, més sis de gràcia; 1710: 11 més deu confraries de gràcia.

De tota manera, un dels aspectes que ens interessa estudiar aquí és la relació entre artesans rurals i el món agrari que els envoltava. Si unes determinades circumstàncies agràries, singularment la dedicació ovina, havien impulsat l'activitat drapera a la Baixa Edat Mitjana es podria esperar que el canvi de situació, la menor dedicació a la ramaderia i la major dedicació cerealícola, posés en perill l'activitat tèxtil. No fou així. I no fou així perquè la família camperola davant la nova situació agrària, patint les darreres etapes del procés de desposseïció de la terra i de mutació del règim emfiteutic original, necessitava ingressos suplementaris per fer front a la subsistència. Però, a més, és curiós observar com la dedicació tèxtil, que suposa, sobretot pel que fa a paraires i teixidors, un cert nivell d'especialització, anà acompanyada d'una incipient especialització agrícola. Efectivament, una part dels artesans que, a més, eren propietaris de petites i mitjanes explotacions adquiriren

consciència que, pel que fa a la seva activitat agrícola, dedicar-se al cereals era simplement jugar amb desavantatge, car les dimensions de les seves explotacions no permetrien competir amb la producció de les grans possessions. Això explicaria que els artesans rurals dediquessin les seves terres a conreus més comercials, sobretot la vinya³⁶. Per constatar aquesta situació pel que fa a Manacor durant el segle XVIII ens hem basat en una part de la documentació notarial de la dècada dels anys seixanta³⁷. La documentació notarial ens ha permès identificar trenta-cinc artesans tèxtils manacorins d'aquella dècada, i se n'ha reconstruït el patrimoni de vint-i-set: divuit paraires, sis teixidors de lli i tres teixidors de llana³⁸. Pel que fa a la compatibilitat entre vinya i activitat tèxtil, el cas més evident el presenten els paraires, els artesans que des de feia temps s'havien convertit en els directors del procés productiu i, fins i tot, en alguns casos en autèntics capitalistes que proveïen la resta d'artesans del sector de matèria primera que treballar. Efectivament, dels divuit paraires dels quals hem reconstruït el patrimoni sols un pareix que no era propietari de cap extensió de vinya³⁹. Pere Binimelis, fill d'Andreu i Magdalena Galmés: un quartó de vinya.

36. Es tracta d'una tendència constatada pel que fa a altres localitats, com ara Artà, durant la segona meitat del set-cents (DEYÀ BAUZÀ, M. J.: "La indústria rural...", p. 24).

37. Concretament s'han recollit les referències que es fan a artesans en els següent llibres, tots del notari Pere Domenge: D-373, D-374, D-375, D-376, D-377, D-388, D-395, D-396, D-397; la gran majoria dels documents inserits en aquests registres són testaments. Una vegada identificats els artesans, s'ha procedit a la reconstrucció del seu patrimoni a partir de la pròpia documentació dels registres notarials citats i, sobretot, gràcies a l'*Escripció de la Reial Capbreuació*, concretament dels registres 951 i 952 que són els que fan referència a Manacor durant els anys seixanta del segle XVIII. Possiblement per alguns artesans concrets aquestes fonts no ens han permès una reconstrucció total del seu patrimoni, però el que ens interessa aquí no és tant aquesta reconstrucció total, sinó observar si una quantitat important d'artesans rurals compatibilitzaven la seva tasca manufacturera amb una petita explotació dedicada a la vinya.

38. Existeix la possibilitat que els artesans dels quals no s'ha pogut reconstruir -ni tant sols parcialment- el patrimoni, simplement no tinguessin cap bé immoble.

39. Els paraires que hem documentat com a propietaris d'alguna extensió de vinya són:

Pere Binimelis, fill d'Andreu i Magdalena Galmés: un quartó de vinya.

Antoni Febre, fill de Bartomeu i Joana Artigues: un quartó i mig de camp i vinya.

Antoni Febre, fill d'Antoni: un quartó i mig de camp i vinya heretada del seu pare i un quartó de vinya que comprà l'any 1746.

Miquel Febre, fill de Bartomeu: un quartó i mig de terra i vinya.

Jaume Fons, fill de Bartomeu: extensió de vinya sense determinar.

Cristòfol Fullana, fill de Sebastià: tres quartons de vinya adquirits per establiment l'any 1764.

Sebastià Fullana, fill de Sebastià i germà de Cristòfol: altres tres quartons de vinya veïnats dels tres del seu germà.

Bartomeu Parera, fill de Jaume: un quartó i mig de vinya.

Guillem Parera, fill de Jaume i germà de Bartomeu: com a mínim té mig quartó de vinya i la seva dona en té un altre quartó i mig.

Melcior Sansó, fill de Miquel: una quarterada de terra i vinya.

Andreu Santandreu, fill de Pere: tres quarterades de terra i vinya.

Joan Baptista Santandreu, fill de Pere: un quartó de vinya.

Pere Santandreu, fill de Pere: un quartó de vinya.

Pere Santandreu, fill de Joan Baptista: un quartó de vinya.

Antoni Vallespir, fill de Joan: quatre quarterades de vinya.

Joan Vallespir, fill de Joan: un quartó i mig de vinya.

Martí Vallespir, fill de Joan: un quartó i mig de vinya més una quarterada de terra de camp i vinya adquirida per via d'establiment. Cal considerar que les quantitats referides sols poden pecar per defecte i mai per excés. Hi ha la possibilitat, encara que remota, que alguns dels artesans citats tinguessin més propietats dedicades a la vinya i no es reflectissin ni a la documentació notarial ni a les capbreuacions. L'únic pareire del qual tenim notícies del seu patrimoni i no apareix com a propietari de vinya és Bartomeu Riera, que apareix com a propietari de cinc quartons i mig de terra.

32. Així, l'any 1636 Miquel Gomila rebia a carta la seva dona Joana i el mateix feia tres dies més tard Mateu Mas amb la seva dona Francisca. En altres ocasions hi havia una altra divisió sexual del treball, com és el cas de Gabriel Llull i la seva dona, ell és teixidor de llana i ella de lli al voltant de l'any 1640 (Arxiu Històric de Manacor, Hist., IX, 16).

33. Càlcul aproximat a partir de les dades del *Llibre del gremi de teixidors de llana i lli de Manacor* (Arxiu Històric de Manacor, Hist., IX, 16).

34. Les mitges confraries, les pagaven o bé els mestres teixidors que no tenien taller propi i treballaven per un altre mestre, o bé els mestres teixidors més pobres o que tenien una producció poc rellevant. El més probable és que en aquest cas concret es tracti de mestres que treballen per altres mestres, els anomenats obrers.

35. El terme confrare de gràcia és una mica complex, car les ordenances gremials no hi fan gaire referència. De tota manera, sols pot tenir dues accepcions: persones a les quals es deixava dedicar a l'activitat pròpia del gremi malgrat no formar part de la corporació.

-persona lligada voluntàriament a la confraria -aspecte caritatiu i religiós- però no a l'activitat professional del gremi.

Les dades referides als teixidors de llana són menys espectaculars, però significatives, encara que s'ha de considerar que el nombre dels teixidors dels quals s'ha aconseguit reconstruir el patrimoni és menor, sense dubte a causa que entre els teixidors el fet de posseir propietats agràries devia ser molt menys habitual del que era entre els paraires⁴⁰.

De la compatibilitat entre l'activitat tèxtil i la vitícola i l'agrària en general n'és un exemple el pacte al qual l'any 1765 arriben el pareire Jaume Fons i el també pareire Pere Binimelis:

*“Sabent i atenant ser mestres los dos de l'ofici de parayre, però no estar yo dint Fons del tot purificat y pràctich en dit ofici. Per ço s'ha resolt y convingut entre de nosaltres los siguent. Primerament és pacte que yo dit Fons dega haver d'estar en casa de vos dit Binimelis per spay de dos anys...reservant-me sis dies cada any para treballar a la mia vinya y vint y sis dies fayners para segar cada any; tots los quals dies no tindreu obligació vos dit Binimelis de mantenir-me ni donar cosa alguna...”*⁴¹

Tot indica que fou en el segle XVIII quan la compatibilitat entre una certa especialització vitícola i una especialització manufacturera es donà més clarament, però creiem que el procés s'havia iniciat molt abans. Confrontant les dades de l'estim de Manacor de l'any 1578 i les dades que ens aporta l'*Escrivania de la Reial Capbreuació* hem aconseguit reconstruir, total o parcialment, el patrimoni de setanta-set artesans, trenta-tres dels quals tenien alguna propietat de vinya. Una primera anàlisi de les dades dels segle XVI i del XVIII assenyalen que encara que la compatibilitat entre manufactura i vinya apareix ja clarament en el cinc-cents, no és així pel que fa a la vinculació entre paraires i vinya, molt evident en el vuit-cents i molt feble en el segle XVI⁴³. Sens dubte això es deu al diferent paper que els

paraires tenien en cada un d'aquests dos moments. El pareire del segle XVI no és encara l'element dinàmic i capitalista que dirigeix el procés productiu del sector draper en conjunt, sinó que és més aviat un artesà que treballa per compte d'altri i que espesses vegades quan coordina l'activitat de filadores i teixidors ho fa en nom d'un llanerol, és a dir, per ordre d'una persona que sense pertànyer a cap gremi inverteix en la draperia. Seria durant el segle XVII quan una part molt important dels paraires de Manacor, com el de tota la part forana, deixarien de treballar per a terceres persones i es convertirien en empresaris independents que en nom propi dirigirien el procés productiu i coordinarien el treball d'altres artesans tèxtils.

Deixant de banda les relacions entre manufactura tèxtil i vinya, durant el segle XVIII es donà, pel que fa al conjunt de la part forana, un comportament diferent entre el sector de lli i canem i el de les robes de llana. En primer lloc, la manufactura del lli i canem passà pels moments de major expansió a Mallorca, mentre que el sector de la llana presentava un dinamisme molt menor, encara que hi ha indicis que la indústria rural de la llana resistí millor que el sector estrictament urbà. Però, sobretot, cal indicar que la manufactura del lli i canem s'estenia una mica per tota l'illa, encara que de forma no homogènia, mentre que l'elaboració de robes de llana tendia a concentrar-se a localitats concretes. Manacor fou una d'aquestes localitats. Aquest cert dinamisme, encara que menor al que existia en els darrers temps medievals, es reflecteix en la quantitat d'artesans llaners que hi havia en el poble. Però també la importància de la indústria tèxtil manacorina s'observa si ens atenem a altres aspectes, com ara el fet que entre 1784 i 1800 davallà el percentatge de persones dedicades a l'activitat no agrícola pel que fa al conjunt de la part forana, però augmentà pel que fa al cas concret de Manacor⁴⁵. A la vegada, cal no perdre de vista que a Manacor, com a Lluçmajor, es podia dur a terme tot el procés productiu de les manufactures de llana, mentre que la producció llanera d'altres viles sí havia de finalitzar -fins i tot en el segle XVIII- a Ciutat⁴⁶. Part d'aquesta producció totalment elaborada a Manacor era portada a Ciutat, on es comercialitzava⁴⁷.

40. S'ha reconstruït el patrimoni de sis teixidors de lli:

Pere Blanquer, fill de Bernat: no apareix com a propietari de vinya, però sí d'un quartó de terra i d'una parcel·la de mitja quarterada.

Mateu Bordoy, fill de Pere: propietari de un quartó de vinya heretat de la seva mare; a més, la seva dona té un altre quartó de vinya i ell mateix és copropietari, juntament amb els seus dos germans, d'un quartó i un hort i mig de vinya.

Joan Gomila, fill de Joan: mitja quarterada i un quartó de vinya.

Antoni Sales: no apareix com a propietari de vinya, però sí com a copropietari de deu quarterades de terra.

Mateu Llodrà: dos quartons de terra i vinya que havia comprats.

Juan Jaume: no té vinya, sols dos quartons de terra.

Pel que fa als teixidors de llana, s'ha reconstruït el patrimoni de tres, dos dels quals són propietaris de vinya: Francesc Rosselló, fill de Domingo (un quartó de vinya) i Joan Baptista Pujades (un quartó de vinya); Joan Rosselló, teixidor de llana, fill de Pere, pareix que sols posseïa les cases on vivia.

41. ARM, Notaris, D-376, f. 30 v.

42. En concret hem reconstruït el patrimoni de: disset paraires, quatre d'ells propietaris de vinya, sis teixidors de llana (dos propietaris de vinya), quatre picapedrers (dos propietaris de vinya), tretze teixidors de lli (cinc propietaris de vinya), vuit fusters (cinc propietaris de vinya), nou ferrers (sis propietaris de vinya), vuit sastres (dos propietaris de vinya), cinc gerrers (dos propietaris de vinya), cinc sabaters (quatre propietaris de vinya), un abaixador, propietari de dues quarterades de vinya -de fet és l'artesà manacorí del XVI que posseïx més extensió d'aquest conreu- i un tintorer que sols posseïa les cases on vivia.

43. De fet, al segle XVI la relació entre vinya i manufactura a Manacor apareix molt més clara pel que fa a fusters, ferrers, sabaters o fins i tot teixidors de lli. De tota manera, l'artesà que apareix com a propietari d'un celler és el pareire Jaume Mora.

44. Segons l'estadística de l'any 1784, confeccionada a instàncies de la *Sociedad Económica Mallorquina de Amigos del País*, a Manacor existien cinquanta-set paraires, quantitat sols superada per Algaida (73), Lluçmajor (226) i Pollença (130). El fet que algunes viles tinguin molts més paraires que Manacor no vol dir necessàriament que la seva activitat drapera sigui molt superior, car hi ha la possibilitat que paraires d'aquelles viles es dediquessin sols a la preparació de la matèria primera que, per exemple, després s'enviava a Ciutat, de manera que la seva situació no seria comparable a la d'aquells paraires que, de fet, eren els empresaris del sector i distribuïen treball entre teixidors i altres artesans tèxtils. De forma molt especial caldria pensar que a Algaida i Lluçmajor bona part dels seus paraires es dedicaven sols a aquelles primeres fases del procés productiu, enfront dels paraires de viles més allunyades de Ciutat -com ara Manacor- que tindrien una activitat més ampla i, per tant, presentarien un major grau d'especialització. Pel que fa als teixidors de llana, Manacor en té vint-i-quatre, sols superat per Sòller, la qual cosa pareix reafirmar que efectivament el sector draper de Manacor és més madur que el de viles com Algaida o Lluçmajor, que amb major nombre de paraires tenen molts menys teixidors, prova que destinaven la matèria primera semi-elaborada a telers d'altres centres, singularment Ciutat. En darrer terme, l'estadística de l'any 1784 assenyalava que Manacor té quaranta-tres teixidors de lli, superat per Artà (60), Felanitx (54), Inca (46), Pollença (47) i Sineu (50).

45. SUAU PUIG, J.: *El món rural mallorquí, segles XVIII-XIX*, Barcelona, 1991, p. 243.

46. ARM, Gremis, Caixa 13, exp. 3, f. 20 v.

47. ARM, Gremis, Caixa 13, exp. 3, f. 61 v, 66 v; ARM, Real Acuerdo, 1750, exp. 36.

A les darreries de l'Antic Règim la indústria tèxtil de Manacor tornà a demostrar la importància de la draperia, però a la vegada la seva capacitat d'adaptació es palesa en el creixent protagonisme de la indústria del lli i canem. Pel que fa al sector de la llana, existeix una llista general de paraires de l'any 1819 en què Manacor apareix amb quaranta-set paraires. Si es compara amb les dades de 1784 es pot creure que hi havia hagut una greu crisi de la indústria drapera a Manacor. Aquesta impressió s'ha de relativitzar molt. El que passà veritablement fou que hi hagué un descens general de la dedicació drapera arreu de Mallorca; així, Ciutat apareix a la llista sols amb vuitanta-vuit paraires⁴⁸. Si analitzem sols les dades del 1819 es conclourà que Manacor és el poble de Mallorca amb major nombre de paraires, sols amb la possible excepció de Pollença i Lluçmajor que no apareixen a la llista. Per tant, Manacor mantenia la seva tradició d'indústria drapera, fins i tot per davant de centres que en el futur tindrien una dedicació tèxtil tan important com Sóller, que l'any 1819 tenia trenta-nou paraires. El fet que a principis del segle XIX el lli i canem fos el subsector clarament hegemònic dins la indústria tèxtil explica que a Manacor adquirís certa importància aquesta activitat. Les dades més il·lustratives serien:

- Coneixem el nom i origen de les persones que entre 1805 i 1809 s'examinaren per ser mestres teixidors de lli a tot Mallorca, excepte pel que fa a Sineu, Pollença i Felanitx; Manacor aporta nou mestres nous, sols superat per Sóller, amb catorze, i Inca, amb setze.
- Les mateixes dades i amb les mateixes excepcions coneixem pel que fa als anys 1812-1818; Manacor aporta setze nous mestres teixidors, sols superat per Sóller amb vint-i-set.
- Les dades d'ingressos com a mestres teixidors entre 1819 i 1828⁴⁹ confirmen les dades anteriors: Manacor aporta vint-i-un mestres nous, enfront dels divuit de Pollença, que ara sí que apareix a la llista; una altra vegada Sóller és el poble de Mallorca amb més mestres de recent ingrés: trenta-set.
- Entre els nous ingressos entre 1830 i 1833, molt a prop, per tant, a l'extinció dels gremis, hi figuren nou persones de Manacor, superat per Sóller (34), Inca (11) i Pollença (16)⁵⁰.

A més, cal recordar que entre 1784 i 1800 Manacor és la localitat de Mallorca on més creix el percentatge de persones dedicades a activitats manufactureres en general. De tota manera, i malgrat els nous teixidors de lli que apareixen entre 1805 i 1833, aquest subsector tèxtil no tingué el protagonisme que havia tingut la draperia. De fet, pareix que aquesta activitat transformadora tenia els seus consu-

midors sobretot a Manacor mateix, o a la seva contrada, situació diferent de la que presenta la draperia manacorina de les darreries de l'època medieval. La indústria de lli i canem de finals de l'Antic Règim tenia una estructura laboral i una comercialització més simple. Aquest fet, bàsicament la menor maduresa pel que fa a la comercialització, podria explicar que Manacor no tingués el protagonisme que el sector tèxtil adquirirà, ja avançant el segle XIX, a Sóller.

4. Conclusió

El primer que caldria destacar és la capacitat d'adaptació del sector tèxtil de Manacor des d'un doble sentit. En primer lloc, d'adaptació als canvis agraris que es donen a Mallorca entre el segle XV i el final de l'Antic Règim. En segon lloc, la capacitat d'adaptació als canvis que el sector tèxtil a nivell continental coneix durant aquest mateix període de temps. La dedicació a la draperia durant el segle XV, en uns moments en què el camp mallorquí es dedicava en gran mesura a la ramaderia ovina, és un exemple de la simbiosi entre agricultura i indústria precapitalista i, més concretament, entre agricultura i indústria rural. L'adopció de la nova draperia i la major dedicació al lli i canem ja en el segle XVII són, per la seva banda, exemples de la capacitat d'adaptació a la nova demanda i a les noves circumstàncies per les quals passava el sector tèxtil europeu, però també a les noves circumstàncies econòmiques de Mallorca, on la dedicació ovina havia cedit el seu lloc en gran part a la cerealícola.

En segon lloc, i des d'un punt de vista més social, cal incidir en el fet que quan, en el segle XV, hi ha a Mallorca una important indústria drapera d'exportació trobem involucrades en la fabricació de draps a la part forana persones en principi alienes al sector estrictament manufacturer: propietaris de ramats, comerciants de llana...; són aquests els anys en què els paraires de Manacor encara no són, com passarà més tard, els artesans independents i directores del procés productiu. Amb el canvi de paisatge agrari i la major dedicació cerealícola pareix que la presència d'aquells inversors fou menor. Serà ara quan els paraires es convertiran lentament en els empresaris del sector, dirigint el procés productiu i assumint, en moltes ocasions, també les labors més comercials; es tracta d'un procés que apareix molt clar ja en el segle XVII. Una part dels artesans duran a terme un procés de diversificació d'activitats econòmiques, i assumiran un important paper en una agricultura susceptible de comercialitzar-se i lligada a productes que -en el cas de la vinya- tenien un alt valor afegit. A més, el protagonisme dels artesans tèxtils en el conreu de la vinya -molt clar en el segle XVIII, però ja present en etapes anteriors- ens assenyalen que no sols l'agricultura influeix en la indústria rural d'Antic Règim, sinó que també aquesta influeix en els canvis agraris que es coneixen.

48. L'any 1784 Ciutat tenia cent divuit mestres paraires

49. ARM, Real Consulado de Mar y Tierra, Caja 61.

50. ARM, Junta de Comercio, Caixa 104, exp. 7.

51. SUAU PUIG, J.: *El món...*, p. 243.